

УДК 159.943:316.624

ПРОТИДІЯ НАСИЛЬСТВУ В СІМ'Ї ЩОДО НЕПОВНОЛІТНИХ

Мітіна С.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології післядипломної освіти
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

Стаття присвячена дослідженню проблеми сімейного насилля. Звертається увага на те, що насилля в сім'ї щодо дітей є одним із чинників девіантної поведінки неповнолітніх. Визначаються загальні форми соціально-психологічної роботи з сім'єю з метою подолання насилля щодо дитини.

Ключові слова: сімейне насилля, неповнолітні, кризова соціально-психологічна допомога, сімейна психотерапія.

Статья посвящена исследованию проблемы семейного насилия. Обращается внимание на то, что насилие в семье по отношению к детям является одним из факторов девиантного поведения несовершеннолетних. Определяются общие формы социально-психологической работы с семьей с целью предотвращения насилия в отношении детей.

Ключевые слова: семейное насилие, несовершеннолетние, кризисная социально-психологическая помощь, семейная психотерапия.

Mitina S.V. THE COUNTERING TO FAMILY VIOLENCE IN RELATION TO MINORS

The article is devoted to the research of the family violence's problem. The attention is drawn to the violence in the family against the children that is the one of the factors of the deviant behavior of the minors. The author defined the general forms of social and psychological work with the family with the aim to prevention the violence to the children.

Key words: family violence, minors, crisis' social and psychological assistance, family psychological therapy.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем, що стоять перед сучасним українським суспільством, є подолання та профілактика будь-яких виявів насильства щодо дітей. Статистичні дані свідчать, що найбільша кількість правопорушень проти особистості здійснюється саме у сфері сімейних відносин, при цьому найчастіше жертвами сімейного насильства стають жінки й неповнолітні, які, рятуючись від насилля в сім'ї, часто йдуть на вулицю. Варто зазначити, що більше ніж половина всіх безпритульних жінок і дітей є жертвами сімейного насилля. Третина дітей в Україні щороку зазнає насильства в сім'ї, при цьому потрібно зауважити, що діти-жертви сімейного насилля в 10 разів частіше здійснюють спроби суїциду, ніж їхні ровесники. За офіційними даними, протягом 2008 р. було зафіксовано 71 086 звернень із приводу насильства в сім'ї, у 2009 р. – 79 859, у 2010 р. – 110 252, лише за I півріччі 2011 р. – 63 152 звернення [12, с. 27].

Проте офіційна статистика стосовно домашнього насильства не відображає реальної картини, оскільки більшість жертв не звертається за допомогою до органів внутрішніх справ. За даними опитувань, можна констатувати, що насильство в українській сім'ї – досить поширене явище, значна частина сімей без підтримки держави та її інституцій не спроможна виконувати свої

головні функції, зокрема щодо забезпечення належного добробуту й виховання дітей. Найстрашніше те, що сімейне насилля виходить за межі дому, розширюють їх діти, які, потерпаючи від насильства в сім'ї, скоюють жорстокі вчинки щодо своїх однолітків. Насилля в сім'ї, жорстоке ставлення до дітей пов'язане з формуванням у них певних особистісних розладів, що провокують девіантну поведінку в майбутньому житті. Без подолання цього згубного явища неможливо створити умови для повноцінного розвитку дитини, реалізації її особистості й запобігти подальшій дезадаптації неповнолітніх.

Ступінь розробленості проблеми. В Україні дослідження проблеми насильства в сім'ї останнім часом набуло міждисциплінарного характеру та вивчається різними фахівцями. Представники різних наукових шкіл і напрямів пояснюють насильство, його причини, види й динаміку згідно зі своїми основними теоретичними поглядами. Ученими-криміналістами проблема сімейного насилля досліджується в контексті аналізу злочинів, що вчиняються у сфері сімейно-побутових відносин (А.Є. Іващенко, А.І. Марченко [6], А.М. Фесенко [10], Л.М. Сукмановська [14] та інші). М.О. Мінц [10, с. 17] зауважує той факт, що насильство в сім'ї є однією з форм девіантної поведінки, при цьому автор підкреслює,

що девіантами, окрім агресора, стають і жертви сімейного насилля – це переважно жінки й неповнолітні діти.

Соціологічний підхід визначає насильство як соціокультурну зумовленість, як стереотип сімейних відносин, що є прийнятим у цій групі населення. Л.М. Сукмановська [14, с. 217] вважає, що насилля в сім'ї щодо жінок є наслідком гендерних стереотипів і вирішення цієї проблеми лежить у площині таких сфер громадського життя, як культура, мораль і право.

Покарання дитини як хибний метод корекції небажаної поведінки в педагогічному контексті розглядається Т.М. Журавлевою, Т.Я. Сафоновою, Є.І. Цимбал [5]. Дослідження Л.Є. Бегеза [2], С.І. Болтівця [3], Н.М. Гуцуляк [4] свідчать, що покарання дитини лише провокує порушення поведінки, деструктивно впливає на формування особистості, створює підґрунтя подальшої дезадаптації неповнолітніх.

Соціально-психологічний підхід розглядає насилля в сім'ї як результат негативного особистого життєвого досвіду батьків (І.А. Алексеева [1], Л.О. Кондратенко [7], Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютина [9], Ю.М. Удовенко [15] та інші). Зазначені автори дотримуються думки про те, що сімейне насильство породжує низку проблем як соціального, так і психологічного характеру. Н.Ю. Максимова [9, с. 86] визначає, що результатом пережитого в дитинстві насилля є порушення Я-концепції, розвиток почуття провини, страх, депресія, що виявляється в труднощах установлення міжособистісних стосунків та є чинником девіантної поведінки в майбутньому житті. Як зауважує І.А. Алексеева [1, с. 53], насильство має тенденцію відтворюватися в наступних поколіннях, нерідко набуваючи більш грубих форм, тому для мінімізації психологічних наслідків пережитого насилля, підкреслює автор, недостатньо того, щоб дитину тільки перестали бити, важливо надавати їй відповідну психологічну допомогу для відпрацювання травматичних переживань.

Саме дослідження І.А. Алексеевої, І.Г. Новосельської [1], О.А. Ліщинської [8], Н.М. Платонові [13] спрямовані на пошук ефективних профілактичних, корегувальних і реабілітаційних заходів, щодо надання соціально-психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насилля. І.І. Довгаль, Г.Ю. Мустафаєв [12] акцентують увагу на необхідності проведення корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, спрямовану на формування в них навичок ненасильницької моделі поведінки. Отже, ефективна боротьба з цим негативним соціальним явищем по-

требує комплексного підходу із залученням широкого кола спеціалістів до роботи з усією сім'єю.

Мета статті полягає у визначенні загальних форм соціально-психологічної роботи із сім'єю з метою подолання насилля щодо дитини.

Виклад основного матеріалу. Насилля в сім'ї, жорстоке поводження з дітьми та зневажання їхніми потребами виявляються в різних видах і формах, мають певну динаміку формування та різний ступінь виразності. Сім'ї, де діти зазнають насильства, неоднакові за рівнем соціального й матеріального добробуту, а також за ступенем емоційної близькості між членами родини. На підставі результатів нашого дослідження категорію дітей, які опинилися на вулиці внаслідок жорстокого ставлення батьків, становлять не лише діти із соціально неблагополучних родин (57% із досліджуваної нами вибірки), а також і діти із зовні благополучних сімей, при цьому більшість і них (65%) зазнали різних видів насилля в сім'ї, що було головним чинником виходу їх на вулицю [11, с. 75].

Аналіз літератури з цієї проблеми засвідчує, що існують різні моделі, спрямовані як на допомогу дітям-жертвам насилля, так і на запобігання насиллю в сім'ї. Одні орієнтовані на навчання батьків взаємодії з дітьми на певних етапах їхнього життя, включаючи пренатальну програму підтримки (підготовка до материнства), навчання молодих батьків правильного догляду за дитиною. Метою інших моделей допомоги є своєчасне виявлення жорстокого поводження з дитиною. Треті – спрямовані на надання допомоги жертвам насильства та мінімізацію ризику його повторення в майбутній сім'ї потерпілого; четверті – працюють у напрямі зміцнення сім'ї та профілактики виникнення проблем; п'яті – на допомогу сім'ям групи ризику – бідним родинам, самотнім матерям, молодим батькам тощо [1, с. 195].

На нашу думку, для подолання насилля щодо дітей важлива така система організації соціально-психологічної допомоги, яка передбачає комплексно-диференційований підхід із урахуванням специфіки сім'ї, різновиду сімейного насильства й спрямована як на надання допомоги дитині, так і на проведення роботи з кожним членом сім'ї, з метою подальшого запобігання будь-яким виявам насилля в родині. Варто зауважити, що ефективність допомоги залежить від можливості її отримання на будь-якому етапі розвитку сімейних відносин і життя дитини. Тому організація соціально-психологічної роботи із сім'єю

щодо подолання насилля повинна будуватися на таких принципах: доступність, своєчасність, комплектність і конфіденційність допомоги.

У ситуаціях, які можуть мати негативний вплив на психічний стан або фізичне здоров'я дитини, а також завдати серйозної шкоди її розвитку, необхідна саме організація кризової допомоги. Ми маємо на увазі насамперед такі види насилля: переживання фізичного, психологічного чи сексуального насилля і його наслідків; гострі конфлікти в сім'ї; емоційні та поведінкові порушення дитячо-батьківських відносин тощо.

Виходячи з аналізу літератури й результатів власного дослідження, ми вважаємо, що найбільш повний варіант структури кризової соціально-психологічної допомоги має включати таке: кризовий телефон екстреної психологічної допомоги; медико-психологічну допомогу; психолого-педагогічну допомогу; соціально-правову допомогу; групи самопомоги, метою яких є створення соціально-терапевтичного середовища для підлітків.

Ефективність соціально-психологічної роботи із жертвами сімейного насилля забезпечується наявністю різних форм надання допомоги: телефон довіри, індивідуальні консультації, сімейне консультування та сімейна психотерапія. Використання тих чи інших форм роботи залежить від проблеми й особливостей сім'ї.

Кризовий телефон екстреної психологічної допомоги дає змогу реалізувати головний принцип – доступність і своєчасність допомоги. За гострих проблем вона часто потрібна негайно, чим раніше дитина має можливість її отримати, тим менше негативних наслідків може статися. Важливо також ураховувати, що найчастіше мотив звернення за допомогою до фахівців навіть за серйозних проблем є нестійким, ситуаційно зумовленим, іноді має амбівалентний характер. Наприклад, у випадках сексуального насильства дитина, як правило, відчуває розгубленість, страждання й шукає допомоги, але водночас побоюється осуду, оскільки саме себе вважає винуватою в злочині, існує страх негативної оцінки або невіра в можливість щось змінити. Тому важливо, щоб режим роботи кризової служби був оптимальним і передбачав максимальну доступність.

Під час роботи із сім'єю дуже важливо збирати разом усіх її членів. У соціально-психологічні служби нерідко звертаються люди з невисоким достатком, батьки в таких сім'ях працюють іноді в кількох місцях, тому робота з усією родиною іноді

можлива тільки у вечірній час або у вихідні дні. До того ж не всі члени сім'ї розуміють важливість своєї участі в терапії (це стосується батьків, які не схильні «жертвувати» своїм часом для візиту до психолога). Зробити перший крок у важкій ситуації, зателефонувати, анонімно проконсультуватися легше, ніж відразу прийти на прийом. Безпосередня розмова по телефону в момент конфлікту також дає батькам змогу заспокоїтися, реалістичніше поглянути на ситуацію, домовитися щодо консультації.

Важливо пам'ятати, що з приводу дітей-жертв сімейного насильства часто звертаються сторонні люди – сусіди, родичі, знайомі. Тут особливо важлива взаємодія між фахівцями різних професій – психологами, лікарями, педагогами, соціальними працівниками, юристами. Це надає можливість вирішувати проблеми дитини комплексно, побачити ситуацію з різних точок зору, включаючи за необхідності організацію юридичної, медичної допомоги в інших установах, завдяки чому її ефективність у багато разів збільшується.

Конфіденційність звернень – найважливіша умова під час роботи з кризовими ситуаціями. Невпевненість у збереженні анонімності перешкоджає формуванню контакту, часто є причиною відмови від співпраці. Цей принцип дуже важливий під час роботи з підлітками, які болісно ставляться до необхідності звертатися за допомогою, побоюючись «виглядати слабкими», нездатними впоратися зі своїми проблемами. Особливої актуальності анонімність і конфіденційність набувають під час роботи із жертвами сексуального насильства.

Варто зауважити, що багато підлітків, які зазнали насилля в сім'ї (особливо які ведуть асоціальний спосіб життя, уживають наркотики тощо), мають негативний досвід спілкування з дорослими й не довіряють їм, у зв'язку з цим важливе створення волонтерських молодіжних об'єднань (групи самопомоги), які сприяють організації соціально-терапевтичного середовища. Основним завданням груп самопомоги є інтеграції підлітків у середовище однолітків, полегшення адаптації до терапевтичного процесу. Спілкування з однолітками дає змогу знизити страх, тривогу, недовіру до психологів і лікарів, забезпечує підлітків інформацією про можливість отримання професійної допомоги. Прикладом створення терапевтичного середовища для підлітків може слугувати підлітковий волонтерський телефон довіри. Набір волонтерів до групи підготовки для роботи на телефоні довіри під-

літкових проблем може здійснюватися зі студентів (психологів, педагогів, лікарів), що також надає їм можливість отримати навички практичної роботи. У кризових випадках розмова з однолітками-підлітками за телефоном довіри часто є проміжною ланкою для звернення за професійною допомогою.

Головним завданням медико-психологічної допомоги є проведення індивідуальної, сімейної та групової психотерапії, з метою мінімізації психологічних наслідків пережитого насилля й відпрацювання травматичних переживань. Але, по-перше, потрібно подолати недовіру, тому що дитина може уникати взаємодії, не вірячи в можливість оточуючих захистити її, побоюючись погіршити своє становище або соромлячись. Жорстоке ставлення провокує велику кількість негативних емоцій: біль, образу, страх, гнів. При цьому дитина може мати амбівалентні почуття до члена родини, з боку якого вона переживає насильство. Ці переживання можуть перешкоджати спонтанній розповіді та вербалізації проблеми. У цьому разі доцільним є проведення психотерапії із застосуванням методів арт-терапії, казкотерапії й психодрами, за допомогою яких дитина отримує можливість відреагувати на негативні емоції.

Ми вважаємо, що, крім надання допомоги дитині, з метою подальшого запобігання насиллю в сім'ї, необхідна комплексна робота з усією родиною, яка передбачає залучення юристів, соціальних служб, реабілітаційних закладів та інших соціальних інституцій. Проте організувати роботу служб потрібно з урахуванням тяжкості здійсненого насилля та відповідно до ступеня соціального неблагополуччя сім'ї, тому що зміст її принципово різний, наприклад, під час роботи з асоціальними сім'ями та з батьками, які залежні від алкоголю, ніж із зовні благополучними сім'ями, але в яких також застосується насилля щодо дитини. Варто підкреслити, що, окреслюючи форми роботи з батьками, ми не маємо на увазі тяжкі форми насилля (фізичного чи сексуального), які потребують негайної ізоляції дитини та кримінальної відповідальності батьків.

Найбільш поширеним видом насильства в соціально неблагополучних сім'ях, у яких батьки зловживають алкоголем, є жорстоке ставлення до дитини, ігнорування її потреб. Але, незважаючи на сімейне неблагополуччя, для дітей сильним травмувальним фактором є розміщення в інтернатні установи через утрату батьків, позбавлення їх батьківських прав. Саме тому головним завдан-

ням під час роботи з алкогольозалежними батьками є надання їм медико-психологічної та соціально-правової допомоги, спрямованої на лікування, формування мотивації батьків до зміни їхнього способу життя, допомоги в працевлаштуванні та подальшій соціальній супровід сім'ї.

Причиною насилля щодо дитини в зовні благополучних сім'ях є конфліктні стосунки, відсутність емоційної прихильності, взаєморозуміння між членами родини. У цьому випадку соціально-психологічна допомога полягає в організації комплексної роботи із сім'єю щодо оздоровлення умов сімейного виховання, доцільне проведення психотерапії сім'ї з метою нормалізації взаємин. У разі фізичного насилля щодо дитини потрібне соціальне втручання та проведення організаційно роз'яснювальної роботи з батьками. За необхідності варто запропонувати дитині тимчасове перебування в притулку, що надасть батькам можливість переосмислити свої виховні впливи. При цьому курс сімейної терапії доцільно спочатку проводити окремо з дитиною й батьками, а наприкінці за участі всіх членів сім'ї.

Відмова від застосування фізичних покарань можлива в разі усвідомлення батьками наслідків своїх дій, трансформації уявлень про себе на когнітивному й емоційному рівнях, рефлексії власного дитячого досвіду, одержання допомоги у вирішенні власних проблем. Виходячи з особливостей сімейних стосунків, роботу з батьками необхідно здійснювати за таким алгоритмом:

1. Подолання недовіри, досягнення угоди щодо взаємодії. Оскільки в цих сім'ях (маються на увазі зовні благополучні сім'ї) батьки прив'язані до своїх дітей, інформування про те, що дитина в сім'ю повернеться тільки після того, як батьки змінять свою поведінку й ставлення до неї, це послугує зовнішньою мотивацією до співробітництва.

2. Відпрацювання негативних емоцій батьками надає можливість змінити погляд на ситуацію до конструктивного обговорення наявних проблем. Часто до фізичного покарання призводить втрата контролю над собою, невміння батьками контролювати свої емоції. Під час роботи з батьками доцільно застосовувати психотерапевтичні техніки, спрямовані на формування навичок самоконтролю агресивних імпульсів, техніки саморегуляції.

3. Допомога в подоланні власних проблем батьків. Відсутність контролю над власними імпульсами часто буває пов'язана з неадекватно заниженою самооцінкою, невпевненістю в собі, негативною Я-концепцією. Агресивність у цьому випадку є

виявом безсилля, тому корекції тільки її зовнішніх виявів недостатньо, необхідні методи подолання внутрішньособистісних конфліктів.

Загальним результатом групової психотерапії є зміна сімейних відносин, поліпшення взаєморозуміння між членами родини, набуття конструктивних способів реагування на сімейні проблеми, наслідком чого є відновлення емоційної прихильності й запобігання насиллю в сім'ї. Це можуть здійснювати Центри соціально-психологічної допомоги сім'ї. Основною метою психолога є допомога членам родини у виявленні ресурсів для подолання кризи в сім'ї. Важливим також може бути розвиток у членів сім'ї навичок продуктивного вирішення проблем і позитивного спілкування, для цього доцільне проведення комунікативних тренінгів.

Отже, використання тих чи інших форм соціально-психологічної допомоги залежить від виду насилля та особливостей і проблем кожної окремої сім'ї. У процесі роботи й за необхідності ці форми можуть змінюватися і поєднуватися: консультування по телефону, очне консультування, сімейне консультування, індивідуальна та групова психотерапія.

Підводячи підсумки викладеного вище, можна зробити такі **висновки**.

Аналіз літератури засвідчив, що більшість досліджень стосовно проблеми сімейного насильства спрямовані переважно на пошук заходів щодо надання соціально-психологічної допомоги безпосередньо дітям-жертвам насилля в сім'ї. Проте, на нашу думку, для вирішення зазначеної проблеми необхідне проведення комплексної соціально-психологічної роботи з усією родиною, яка передбачає диференційований підхід із урахуванням специфіки сім'ї, виду сімейного насилля та спрямована як на надання допомоги дитині, так і на проведення роботи з батьками. Ефективність соціально-психологічної роботи забезпечується різними формами надання допомоги: телефон довіри, індивідуальні консультації, сімейне консультування та сімейна психотерапія, використання яких залежить від наявної проблеми й особливостей сім'ї. Саме через реалізацію комплексно-диференційованого підходу надання допомоги можливе вирішення проблеми сімейного насильства.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці індивідуальних програм соціально-психологічного супроводу кризових сімей з метою формування навичок конструктивного спілкування та ненавильницької моделі поведінки батьків, що

дасть змогу запобігти будь-яким виявам насилля в сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеева И.А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь. / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М. : Генезис, 2005. – 256 с.
2. Бебеза Л. Насильство над дитиною як чинник деструктивного впливу на формування її особистості / Л. Бебеза, В. Алексеева // Сучасна школа України. – 2011. – № 9. – С. 47–92.
3. Болтівець С.І. Домашнє насильство як підґрунтя девіантної поведінки підлітка / С.І. Болтівець // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 10. – С. 38–39.
4. Гуцуляк Н.М. Сім'я як чинник поведінкових відхилень неповнолітніх / Н.М. Гуцуляк, Н.Г. Рудюк // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX. – Ч. 5. – С. 122–127.
5. Журавлева Т.М. Помощь детям – жертвам насилия / Т.М. Журавлева, Т.Я. Сафонова, Е.И. Цымбал. – М. : Генезис, 2006. – 112 с.
6. Иващенко А.Е. Методология правового исследования насилия / А.Е. Иващенко, А.И. Марченко // Социально-правовые проблемы борьбы с насилием. – 2006. – № 1. – С. 132–138.
7. Кондратенко Л.О. Ранняя диагностика жестокого ставлення до дитини з боку рідних / Л.О. Кондратенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 10. – С. 40–41.
8. Ліщинська О.А. Профілактика психологічного насильства у сім'ї та освітньому середовищі : [методичні рекомендації] / О.А. Ліщинська – К. : Міленіум, 2010. – 68 с.
9. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна – К. : Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. – 344 с.
10. Мінц М.О. Насильство в сім'ї як фактор соціальних девіацій / М.О. Мінц, А.М. Фесенко // Міжнародне періодичне наукове видання. – 2013. – № 2 (39). – С. 17–26.
11. Мігіна С.В. Соціальні чинники становлення особистості бездоглядних підлітків / С.В. Мігіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 1 (7). – С. 74–77.
12. Мустафаєв Г.Ю. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї / Г.Ю. Мустафаєв, І.І. Довгаль. – К., 2011. – 192 с.
13. Платонова Н.М. Насилие в семье: особенности психологической реабилитации: [учебное пособие для студентов, изучающих психологию и социальную работу] / Н.М. Платонова, Ю.П. Платонов. – СПб. : Речь, 2004. – 154 с.
14. Сукмановська Л.М. Домашнє насильство: дослідження актуальної проблеми сьогодення / Л.М. Сукмановська // Юридичний вісник. – 2014. – № 4. – С. 215.
15. Удовенко Ю.М. Система служб соціально-психологічної підтримки дітей-жертв насильства (вітчизняний та зарубіжний досвід) / Ю.М. Удовенко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 2. – С. 336–342.